

IPARAYPY'IA

Alfabetizando em
Guarani



Agostinho Verá Moreira

IPARAYPY'IA

**Alfabetizando em
Guarani**

**Escola Indígena Karaí Nhe'e Katu
Estiva – Viamão/RS**



2009

© Escola Fund. Indígena Karáí Nhe'e Katu – Nhuundy (28ª CRE – Gravataí/RS) e Departamento de Assuntos Indígenas (DAI-COMIN) da Instituição Sinodal de Assistência, Educação e Cultura (ISAEC).

Colaboração:

- Professoras Marlise Garcia dos Santos (Diretora) e Maria de Jesus Gomes dos Santos
- Professores bilíngües: Eloir de Oliveira, Ivanilde da Silva e Zico da Silva

Ilustrações: Alunos da 4ª série da Escola Indígena Karáí Nhe'e Katu

Fotos e imagem da capa: Eloir de Oliveira e Arnildo Verá Moreira

Sobre o autor: Agostinho Verá Moreira é professor (nhombo-ea) estadual bilíngüe para alunos de 1ª a 8ª séries em Estiva (Viamão). Tem experiência acumulada há mais de 24 anos, tendo atuado nas aldeias Guarani em Guarita (Tenente Portela/RS) e Votouro (Benjamin Constant/RS). Atualmente faz também o curso de Magistério Bilíngüe Guarany.

Tiragem: 1.000 exemplares

Apoio: Federação Luterana Mundial (FLM) e Igreja Evangélica Luterana da Baviera – FA-KED

Administração: COMIN

Rua Amadeo Rossi, 467
Bairro Morro do Espelho
93030-220 São Leopoldo/RS
Tel.: (51) 3590-1440
E-mail: comin@est.edu.br

ISBN: 978-85-7843-067-2

Editora Oikos Ltda.
Rua Paraná, 240 – B. Scharlau
Caixa Postal 1081
93121-970 São Leopoldo/RS
Tel.: (51) 3568.2848 / Fax: 3568.7965
contato@oikoseditora.com.br
www.oikoseditora.com.br

SUMÁRIO

Apresentação	7
Iparaypy'ia	9
Nhamboyvu aguã	10
Avaxi regua	11
Kaxo ei regua	12
Kuaray regua	13
Guaxu	14
Kaxo eiru regua	15
Kaxo aguai regua	16
Yvyra'a regua	17
Xi'y regua	18
Yy guaxu regua	19
Piky regua	20
Kaxo	21
Jaipapaa	23
Exercicio pejapo aguã	26
Kuaxia para	28
Nhanderu kuery ao	30
Kaxo	31
Nhanderu kuery ombojera va'ekue	32

Ara py jaexa va'e rera	34
Ka'aguy	35
Jepotaa regua	36
Jepota reko	37
Opy'i regua	38
Aỹ pejapo kova'e	40
Nhandu regua	41
Vexa'i regua	42
Inambu nhamb'a aguã	43
Mbyju'i regua	46
Mba'e pa jajapo ja'u aguã regua	48

APRESENTAÇÃO

Este livro de Alfabetização Guarani vem sendo pensado e trabalhado, à noite e em horas de folga, há mais de cinco anos pelo autor. Na realidade é a experiência de mais de duas décadas de alfabetização sistematizada e registrada, para ser partilhada com as demais escolas bilíngües Guarani. Assim, servirá de apoio a colegas de magistério e a escolas Guarani do Sul e do Sudeste brasileiro, que estão iniciando processos de alfabetização Guarani.

É importante frisar que não existe nenhum material didático de alfabetização Guarani no Rio Grande do Sul. Desta forma, o presente livro terá um importante papel em todas as escolas e aldeias, para todas as idades. O livro não ensina somente a escrita Guarani. Ele integra uma trajetória de vida pessoal e comunitária, retratando importantes valores culturais transmitidos pelo Sr. Alcindo Tupã Moreira (Karaí) e pela sogra Laurinda B. Gomes (Kunhã Karaí). Assim, o conteúdo reflete também sobre como viver em família, como tratar as pessoas, como lidar com a natureza.

As palavras geradoras são, portanto, da vida cotidiana Guarani, fazendo a relação com a escrita Guarani e motivando as pessoas a viverem conforme os valores culturais transmitidos de geração em geração.

Iparaypy'ia

a – e – i – o – u – y – k – j –

g – n – m – p – r – v

nda – nde – ndi – ndo – ndu – ndy

ka – ke – ki – ko – ku – ky

pa – pe – pi – po – pu – py

nga – nge – ngi – ngo – ngu – ngy

mba – mbe – mbi – mbo – mbu – mby

nha – nhe – nhi – nho – nhu – nhy

xa – xe – xi – xo – xu – xy

ra – re – ri – ro – ru – ry

ma – me – mi – mo – mu – my

ja – je – ji – jo – ju – jy

Nhamboyvu aguã

rovo'i	karumbe
ngora	guyrapa
vexa'i	hu'y
aexa	popo
jaexa	ka'i
ndaexai	kavaju
eiru	urukure'a
Ipo	yryru
Ipy	mimby
guaxu	monde
jagua	mondepi
tukã	uru
nhandu	tuku
xivi	haxa
pinda	ju'i
mbaraka	ava'i

Avaxi regua

Avaxi ma ha'eve vaipa nhanhotỹ aguã.

Avaxi gui ma oiko avaxi ku'i, mbojape hu'ixĩ rora mbyta kaguijys guive jajapo aguã ha'eve.

Ha'e va'e ma nhaneramoĩ kuery rembi'u.

Ha'e vy rima yma ikuai va'e onhotỹ xevai avaxi ete'i, ha'e onhotỹ xevai va'e avi, jety, manduvi, xanjau manji'o.

Ha'e gui nhaneramoĩ kuery ho'u aguã ma omonharai raẽ.



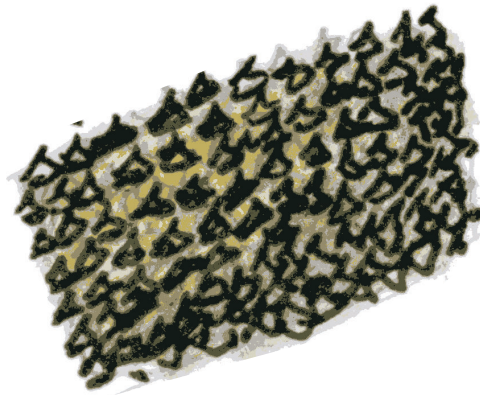
Kaxo ei regua

Peteĩgüe je nhande’i va’e oo tape rupi ka’aguy katy.

Ha’e vy je oexa yvyra rapytakuere ei oĩ va’e.

Ha’e vy je onhemboja ovy eiru oveve oinya katy.

Ha’e rire eiru kuery oendu vy oemba vy ve nhande’i va’e pe opipa. Ha’e rã je nhande’i va’e aipoe’i ojeupe ae eiru tuinharõ vaipa rima ra’e, ha’e vy ma xepipa he’i. Ha’e rire je pya vyve oo eiru pe oapypa.

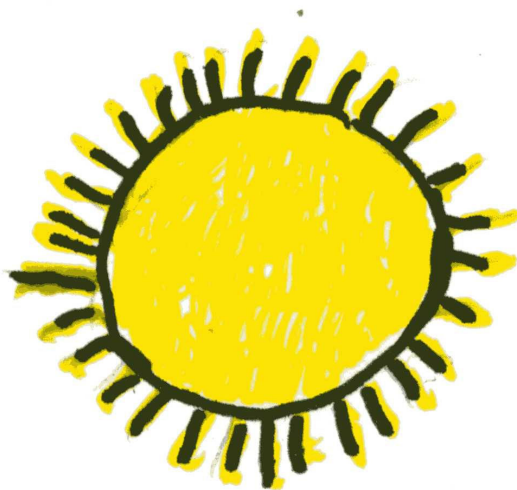


Kuaray regua

Kuaray ma yvy jave omoexakã aguã nhanderu omoingo raka'e, ara py omoexakã va'erã.

Kuaray oiko ma vy pamba'e ojope aguã raka'e.

Ha'e rã kuaray voi ndoikoi va'e rire ñĩ ko'ea voi ndajaexai rangue ma ñĩ ara ramingua ma ndajaikuaai rãngue.



Guaxu

- Guaxu je opo-opo oikovy nĩ ndogua pyi, ni ndopytai je
- Ha'e rã je irũkuery oporandu
- mba'e tu erendu - he'i.
- Ha'e rã je guxu aipoe'i: - jatevu rima xerevipy oixu'u oiny - he'i!
- Ha'e rã je irũkuery pavẽ je ojojai

↑ - *mba'e re tu guaxu opo-opo?*

↑ - *Guaxu mba'e he'i?*

⋈ - *mba'e tu erendu he'i?*

Kaxo eiru regua

Oiko je peteĩ nhande’i va’e oo tape rupĩ ka’aguy katy ha’e vy je oexa yvyra rapyta-kue re oveve jekuaa.

Ha’e vy je ovaẽ ve ovy oveve oinya py. Ha’e vy je eiru oetũ vyve je eiru oemba vy nhande’i va’e opipa.

Ha’e rã nhande’i opy’a py aipoe’i ojeupe, eiru tu inharõ vai pa rima ra’e, ha’e vy ma xepipa ri he’i. Ha’e rire je nhande’i va’e oo pyavy eiru pe oapypavy.



Kaxo aguai regua

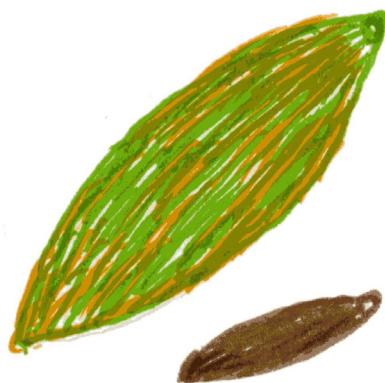
“Kuaray ha’e jaxy!”

Ha’e gui yy paranágua – he’ia ma kuaray ha’e jaxy ha’e kuery ojapo va’ekue ma.

Ha’e va’e yy rembe re ha’ekuery omopu’ã raka’e yvyra aguai.

Aguai ja’e aguã jaxy guyke’y pe ojavy ramo yakã rovaigua rupi oo ramo yvyra’a rery ndoikuaai ramo ery omombe’u raka’e.

Ha’e va’e tu aguai rima he’iague rupi rima nhande kuery voi aguai ja’e aguã rami raka’e.



Yvyra'a regua

- Yvyra'a ma heta ikuai ja'u va'erã.
- Ha'e oiko avi yvyra'a ja'u va'erã (gui) e'ỹ guive ikuai.
- Ha'e yvyra'a ma joegua-egua e'ỹ ikuai, ka'aguy rupy ikuai.
- Yvyra'a ja'u va'e ma oiko..... vapurũ, nara, guavira, inga, yvaviju, vapytã, haraxa, tembiaja, araxiku, yvamirĩ

↑ - mba'e regua tu nhambopara?

↑ - mba'exa yvyra tu nhanhotỹ hi'a va'erã?

⋈ - mba'exagua tu yvyra ka'aguy rypi ikuai hi'a va'e?



Xi'y regua

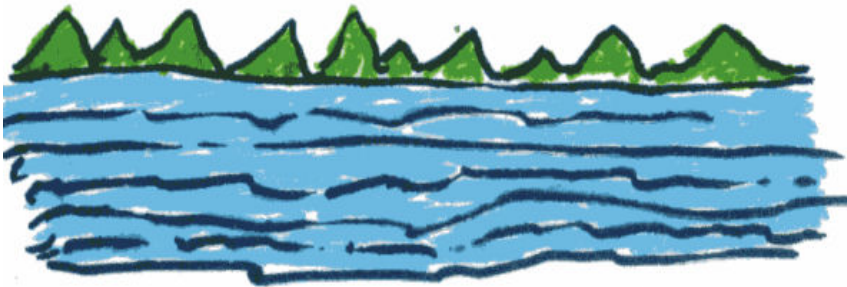
- Xi'y ma pavẽ jaikuaa ka'aguy rupi ikuai va'e, yvyra'a re okaru.
- Xi'y ma yxokambe, jaraxita, opaixagua rei ma xi'y ho'u va'e.
- Ha'e kuery ma ka'aguy rupiguae ma. Ha'e gui ha'eve avi nhanery-mbarã, nhanerymbarã ma jajopyrã ta'y'í reve ha'e rami ramo na'inharõirã.
- Ha'e rã tuvixa jave ri jajopy ramo inharõ rã nhande xu'u pa rã: Xi'y ma ikyra jave ma jajukaaguã ha'eve.
- Ha'e xi'y kyra ma nhandeapyxa raxy poã taĩ raxy poã avi.



Yy guaxu regua

- Yy Xyete ma yyre'ẽ yy guaxu ja'ea.
- Ha'e gui ko yakã'i ja'ea ma ko yy guaxu rakã, yvyra rakã rami rima, yy guaxu rakã rima, yakã ja'ea.
- Ha'e gui nhande kuery tu ko yy guaxu mbyte'i re rima nhande kuai.
- Ha'e vy rima nhanderu kuery nhande juka pa xe vy ni ndaxy nhande juka pa aguã.
- Ha'e gui nhande kuery pe rima ko yvy nhapyrõa tuvixa po ja'e rima!

Ha'e rã nhanderu kuery pe ko yvy nha'ẽmbe'i rami rima ko yvy nhapyrõa itui.



Piky regua

- Ha'e gui piky ma oiko yma ramo nhande jary i pira gui re ojetopa vy o ague gui rima piky oiko aguã raka'e.
- Ha'e gui piky ikuai va'e tu nhande jaryi ojepota va'e kue memby kue rima já'u.
- Ha'e gui nhande jaryi ojepota va'e kue itui teri ramo rima piky opava'e'ỹ ha'e opava'e era'ỹ.
- Ha'e ve eve ma piky ikuai.



Kaxo

- Peteĩ mbya je oiko vera hera va'e.
- Peteĩ ara je vera hera va'e oo yakã py piky jopoi vy.
- Ha'e gui je piky ovenoẽ retama, peteĩ ajaka'i renye ma je ovenoẽ va'e kue peteĩ ajaka'i py.
- Ha'e va'ekue je verá ogueraa oo py pavẽ ho'u va'erã.
- Hare ma rire je peteĩ mbya ju oo yakã py. Ojopoi aguã.
- Ha'e gui je ovenoẽ reta ma, peleĩ ajaka'i je omonyẽ ma je piky: Ha'e gui hare'i ma piky ovenoẽ va'ekue oĩ ajaka'i py.
- Ha'e gui noma'ẽ vei jave je piky ovenoẽ va'ekue opopa ju yy py.

-Ha'e rã je mbya ivai vaipa vy oo ju ngoo katy, piky mbya ovenoẽ va'ekue.

-Ha'e rire je mbya'i ndovei onhemo nolyi vy.

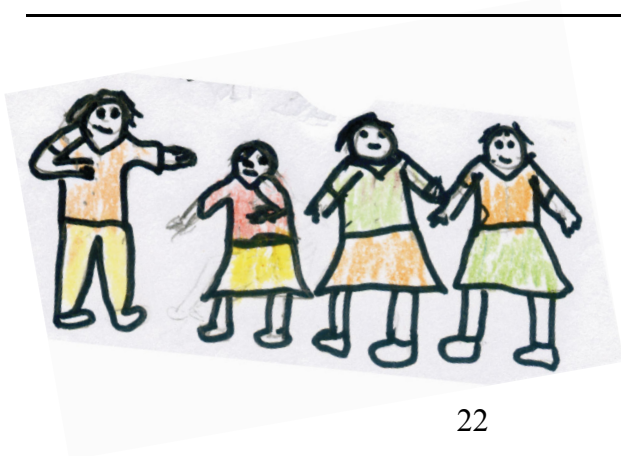
- Ha'e vy rima amomy rima jaa jajopoi vy.

↑ - mba'e regua tu ipara kuaxiare?

↑ - mbya'i mamõ tu oo?

ᵐ - mba'e tu ajaka'i py oĩ?

œ - Piky mba'exa tu ikuai?



Jaipapaa

Peteĩ _____

mokoĩ _____

mboapy _____

irundy _____

peteĩ po _____

peteĩ po peteĩ _____

peteĩ po mokoĩ _____

peteĩ po mboapy _____

peteĩ po irundy _____

mokoĩ po _____

mokoĩ po peteĩ _____

mokoĩ po mokoĩ _____

mokoĩ po mboapy _____

mokoĩ po irundy _____

mboapy po _____

mboapy po peteĩ _____

mboapy po mokoĩ _____

mboapy po mboapy _____

mboapy po irundy _____

irundy po _____

irundy po peteĩ _____

irundy po mokoĩ _____

irundy po mboapy _____

irundy po irundy _____

v - ↑ __ ↑ __ ɔ __ x __ ɣ __ ɓ __ ɗ __

__ __ __ __ __ __ __ __

P - y __ ↑v __ ↑↑ __ ↑L __ ↑ɔ __ ↑x __ ↑ɣ __

__ __ __ __ __ __ __ __

Kova'e ipara va'e gui onhpyrõ va'e
pejapo:

↑ - [e - j - x - v - p - t - y - a]

↑ - Ha'e kova'e gui onhpyrõ va'e ju
pejapo:

nh - nd - mb - ng - h - an -

Exercicio pejapo aguã

a) mba'e re tu kuaray?

b) mba'e re tu yy oiko?

c) mava'e tu yvytu ajapo?

d) mba'e rã tu nhanderu yvyra ojapo?

e) mba'e rã tu nhanderu yvy ojapo?

f) mba'e rã tu nhanderu kuery oky ombou?

g) mava'e tu overa va'e?

h) mava'e tu hyapua omonhendu?

i) mba'e rã tu karai kuery petygua oiporu?

j) mava'e tu ita rã ojapo?

Kuaxia para

- Aỹ tu yvy pokuery kuaxia para re nhanhembo'e.
- Anhente ae ma nhande kuery pe varae'y va'ekue'y vy jepe ma aỹ gui yvy pokuery mbyte rupi nhande kuai teĩ ma ha'ekuery nhembo'e a rupi rãe nhande kuai.
- Ha'e gui yma guare ramie'ỹ majaa nhai ny.
- Yvy po kuery nhande jopy ve ma teĩke kuaxai para re nhanhembo'e javy.
- Ha'e vy rima vy rima yvy pokuery nhandexakuaa rã. Ha'e gui teĩke nhande kuaxai pa vi rã.
- Ha'e gui teĩke kuaxai re nhanhembo'e ponõ ha'e kuery vixo rami rive nhaderexa.
- Ha'e vy rima nhanderu kuery oipota kuaxai para jaikuaa javy mba'aexapa yvy po kuery reko oo oiny.

- Ha'e vy rima nhanderu kuery oipota nhandembo'e porã kuaxai re, yvy po kuery arandu jaikua javy aguã.
- Aỹ rei nhí'ã yvy oi kuery, mbya kuery pe ndoexa kuaai.
- Ha'e va'e ma yvy pokuery arandu ndajaikuaai vy rima.
- Aỹ guirei peteĩ teĩ'i va'e jaikuaa pota rã.

Nhanderu kuery ao

- Nhanderu kuery ao ma joegua e'y py ma ha'e kuery ijao.
- Ha'e rã ijao ovy va'e ri ou ramo ha'e kuery overa vy hovy rexãkã rei ma ha'e kuery.
- Ha'e gui ijao pytã va'e ri ou ramo ha'e kuery overa pytã.
- Ha'e rã ijao ju va'e ri ou ramo overa ju rei ma.
- Ha'e gui tupã guiguari nda'ipoi ri ramo tupã kuery ou hantã rã, ha'e kuery yvy rupi ma ou ko yvy nhapyroã rupie'y pe'rima ko avião ou aty rupi ou va'e perima yvy rupy he'ia.



Kaxo

- Kuaray oiko ypy'i rãnguare anha kuery pe ojuka pa rai ague.
- Ha'e gui je kuaray onhevanga vy ooxe oiko vy, ha'e gui je oiko avi tyvy jaxy. Ha'e rire ma je kuaray aipoe'i gvy vy pe jaa nhanhevanga xery vy he'i.
- Ha'e rire je tyvy oporandu mba'e tu jajapo he'i – ha'e rã he kuaray aipoe'i gvyvy pe jajapo monde nahndexy huare jajuka pa aguã he'i.
- Ha'e rã ha'ekuery ojapo ma monde'i avaxi yguegui. Ha'e va'e monde'i ojapo va'e kue py je peteĩ teĩ pe ma ombo'a va'e kue rima tyvy teĩ kova vaxa raka'e.



Nhanderu kuery ombojera va'ekue

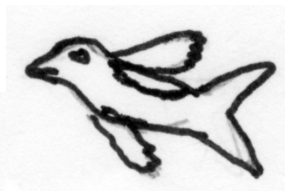
Nhanderu ombojera raka'e.

Yvy – ka'aguy ombojera guyra rã ja'exe
ramo pamba'e ikuai aguã raka'e.

Ho ombojera ja'u va'erã erã ha'e ko ja'u
va'e rã e'ỹ guive ombojera pa raka'e.

Ha'e gui ko nhande kuai aguã ombojera
vi ka'aguy rovapy jarã yakã jarã yvy jarã.

Pamba'e jarã ombojera raka'e.



a _____

i _____

x _____

ĩ _____

e _____

j _____

ẽ _____

k _____

g _____

m _____

n _____

mb _____

nd _____

u _____

o _____

ũ _____

r _____

y _____

Ara py jaexa va'e rera

↑- _____

↑ - pya vy jaexa va'e rera.

↑- _____

vixo'i rera

∩- _____

Ka'aguy

↑ - Mava'e tu ka'aguy ajapo raka'e.

Ha'e va'ekuer pemombe'u _____

↳ - Mava'e tu paranagua rã ombojera
raka'e _____

⋈ - Mava'e tu kuaray peĩ, jay vu raka'e

α - Mava'e tu kuaray xy pe ajuka _____

Jepotaa regua

- Jepota ma onhepyrõ nhande jaovy gui raka'e.
Ha'e py piragui re ojepota yy py ojau riaeá gui ojepota raka'e.
- Ha'e rei nhi'ã jaxy re oikoapy ha'e rami oiko raka'e.
- Ha'e py jaxy re oi ramo ndojerreko kuai raka'e vy rima piragui re ojepota aguã rami oiko.
- Ha'e vy rima kunhague'i inhimbe ramo va'e, ha'e kunumigue'i, inhe'ẽ ngxu ramo va'e aojrereko kuaa rã.



Opy'i regua

- Xee ma aipota pavẽ tekoa oĩ va'e apy'i re anho'i ikuai.
- Opy'i tu nhanderu kuery arandu omboa py ka aguã rima.
- Ha'e gui arai huvy ramo voi nhanderu kuery rima hou.
- Ha'e py voi nhade kuery opy'i re rã nharõ.
- Ha'e gui opy'i oĩ ramo pavẽ'i javy'a.
- Ha'e gui ko nhanhotỹ va'ekue ekue rei nhi'ã oky ramo ovy'a.
- Ha'e rami rã nhande kuery opy'i re kyrĩgue'i kuery jarovy'a.



↑ - Xi'y kyra mba'e rã tu iporã?

↳ - Xi'y kyra mba'e pe tu iporã?

⋈ - Xi'y mba'e rã tu iporã?

α - Mba'e jave tu xi'y jajopy?

↴ - Mba'e tu xi'y ho'u?

б - Mamo tu xi'y kuery ikuai?



Aỹ pejapo kova'e

taguato

aka'ẽ

xivi

xivere'i

akuxi

havia

kapi'ia

kyky'i

jaixa

jerusi

nhuã xã

inambu

xakã

araku

yakã

apere'a

Apy ma pemoimba iparaa ota va'e kue.

t_g_t_, t_p_x_, x_v_

x'__, j_x_, x_k_, nh~x~

y_k~, k_p_'i___, Ak_x_,

k_k'__, h_v_, j_r_x_

ap_r'__ a_a'__~

Nhandu regua

- Nhandu ma nhande xu'u ramo nhande juka va'e.
- Ha'e vy rima nhandu pe, pemonho rõ emeke he'ia.
- Nhandu tu mboi ramingua rima. Nhande xu'u ramo nhande juka va'e.
- Nhandu pendero cupi pexa ramo pejuka rã.
- Nda'evei rima nhandu oo rupi heta ramo, kyingue'i pe oixu'u ramo nda'evei rã, ha'e ramo rima nhandu pexa ramo pejuka rã.



Vexa'i regua

- Vexa'i ma nhanerymba rã raka'e.
- Vexa'i ma nhanderu kuery rymba raka'e.
- Ha'e vy rima tupã ra'y itui ramo ikuai avi raka'e.
- Ha'e gui ikuai avi kavara'i mburika'i ha'e vaka'i avi ikuai raka'e.
- Ha'e gui vexa'i joraminguae 'ỹ rã ikuai, oiko rã pytã'i va'e ipara'i va'e ha'e oiko rã huũ va'e ha'e oiko rã xiĩ va'e avi.
- Ha'e oiko avi kavaju xiĩ va'e ipara'i va'e avi oiko.
- Ha'e va'e ko ipora va'e kuery rymba.



Inambu nhamb'a aguã

- Inambu nhambo'a aguã regua.
- Inambu ma joegua e'ỹ - e'ỹ ikuai tuvixa va'e guive ikuai.
- Oiko inambu pytã, inambu ovy ha'e, oiko avi inambu karape'i.
- Ha'e ramingua nhambo'a xe vy ma, pyareve'i rã jaa mondepi, nhuã'i jajapo rã inambu ikuaia typy.
- Ha'e gui rejavya ma vy rejyky rã avaxi.
- Ha'e rire ka'aru'i jave ma ereo rã rema'ẽ vy.



- Ha'e gui oiko avi uru'i.
- Ha'e va'e mauru ramingua ka'aguy rupi ikuai va'e.
- Ha'e va'e uru'i ma ipara pyta rei'i va'e, ipara porã rei'i va'e ma.
- Ha'e va'e ma povẽ jaijuaa uru ka'aguy.
- Ha'e va'e ma ka'aru nhavõ onhe'ẽ va'e. Ha'e py ma amongue jajekorea avi! Amongue ma xivi avi uru'i rami onhendu.
- Ha'e gui uru'i ma ara py onhendu va'e'ỹ: uru'i ma onhendu rã pya reve'i, ha'e ka'aru'i rã onhendu oke aguã ma.
- Ha'e ra oky rayvipy ri onhendu ramo peikuaa marã xivi ma onhendu.
- Amongue ma uru'i hete onhendu ramo ha'e kuery oikuaa maxivi oiko ramo, ha'ekue ara py ri onhendu.

↑ - Mba'e regua tu ipara?

↳ - Mbovy regua tu inambu ikuai?

⋈ - Mba'e tu jajapo rã nhambo'a aguã?

⌘ - Mamo jajapo rã?

↵ - Inambu mba'e tu ho'u?

⦿ - Uru'i mba'exa tu ipara?

Mbyju'i regua

- Mbyju'i ma ara yma ramo pavẽ nhande kuery jaikuaa, ha'ekuery ndoui. Ha'ekuery ara yma ovaẽ ramo, ha'ekuery oje'oi pa ju ma, nhanderu kuery rokare ju ha'e kuery ikuai.
- Ha'e gui ara pyau ovaẽ ramo ha'ekuery ojevvy ju ko yvy vaire.
- Ha'e kuery ta'y aguã.
- Ha'e gui ta'y pa'i rire ara yma ovaẽ jevvy ramo ha'ekuery oje'oi paju, nhanderu kuery retã re ikuai aguã.



tapixi
tuguai ratã
namixã
inambi
narã
kuaray
ikuã
oo
overa
ype
yryru
yakã
nhaxi'ũ
nhandu kya
mbyta
mbojape

kaguijy
rora
avaxi ku'i
avaxi ky
avaxi mboape
avaxi maimbe
tykue
mimoĩ
mbixy
jaexy

Mba'e pa jajapo ja'u aguã regua

avaxiky	___	jaexy
jety	___	jaexy
manji'o	___	jaexy
manduvi	___	jaexy
mbyta	___	jaexy
mbojape	___	jaexy
rora	___	nhambojy
komanda	___	nhambojy



